

Анато́ль Бу́тэвіч

СЕМ ЦУДАЎ БЕЛАРУСІ

II

У гасцях у вечнасці

www.kamunikator.org

Мінск
Кавалер Паблішэрс ВТАА
2001

Дарагі сябра!

Ты трымаеш у руках кнігу, якая дапаможа табе больш даведацца пра твой край, твой род і пра самога сябе. Так-так, не здзіўляйся. Каб лепей зведаць сябе, трэба адчуць і зразумець тую зямлю, на якой жывеш, тых людзей, што дзеілі на ёй не толькі дзесяткі, сотні і тысячы гадоў таму. Трэба спазнаць наш беларускі радавод, узгадаваны і загартаваны шматвекавой гісторыяй.

Ты – нашчадак даўніх і значных падзей, што ва ўсе часы адбываліся ў нашым краі. Краі, які быў шматкроць уталентаваны многімі выбітнымі постацямі, уганараваны шматлікімі адметнымі з’явамі. Беларуская зямля, як руплівая зберагальніца неацэнных гістарычных і культурных багаццяў, важкіх набыткаў мінуўшчыны, чаго толькі не трымае на сваіх далонях!

Магутныя крэпасці. Стромкія вежы. Спічастыя замкі. Архітэктурна вычурныя храмы і цэрквы. Утульныя сядзібы. Летапісныя гарады і навачасныя паселішчы...

Каб не згібець, не знікнуць, не растварыцца ў шматлюдзі свету, Беларусь мусіла рупна песціць свае таленты, дбайна ствараць свае духоўныя скарбы. Але яна годна стасавалася і з іншымі народамі. У добрай лучнасці ўзбагачала свой духоўны і матэрыяльны набытак, імкнулася прэзентаваць іншым лепшае сваё. Ці не таму Вялікае княства Літоўскае, у склад якога ўваходзілі сённяшнія беларускія землі, было прыхільным да людзей розных нацыянальных адметнасцяў. Зваблівым для іх. Жылі яны тут талерантна і ў добрай стваральнай згодзе, лічылі сябе дзецьмі менавіта гэтай зямлі.

Усе разам нашы продкі заўзята будавалі гарады і мястэчкі, упрыгожвалі беларускі край выдатнымі архітэктурнымі перлінамі, садзілі паркі, капалі каналы і сажалкі, пісалі і друкавалі кнігі, мужна змагаліся з рознай набрыддзю, уносілі хвалу Богу за багаты і дабрадзейны край.

Вайскавай адвагай і чалавечай мудрасцю пазначанае старажытнае Бярэсце.

Божым промыслам асвечаная гарадзенская Каложская царква.

Разбуранае гняздо славы і няслаўя – Крэўскі замак.

Легендарнае і ледзь не міфічнае Мора Герадота на Палессі.

На ўсё Вялікае княства Літоўскае цыганская сталіца ў Міры.

Сведкі дапытлівасці і людской кемнасці – шматтысячагадовыя крэмневыя шахты ў Ваўкавыскім раёне.

Ціхі пошпарт спракавечных ледніковых валуноў у ці не адзіным у свеце мінскім музеі камянёў.

Усё гэта – чуйнае водгулле нашай даўняй гісторыі, адметныя кропкі і рысачкі нашай з табой біяграфіі, нашага радаводу. Разгарні кнігу – і ты пабываеш у гасцях у вечнасці...

Хай карысным і плённым будзе тваё гасцяванне.

Бутэвіч А.І.

У гасцях у вечнасці: Для мал. і сярд. шк. узросту/ Анатоль Бутэвіч; Іл. Паўла Татарнікава. – Мн.: ВТАА “Кавалер Паблішэрс”, 2001. – 32 с.: іл. – (Сем цудаў Беларусі).

КАЛОЖСКАЯ ЦАРКВА

Як вядома, на пачатку было Слова. І Слова было ў Бога. І Богам было Слова. У Слове пульсавала жыццё, і Слова з'яўлялася святлом для людзей.

Пасля словы пачалі складвацца ў сказы, сказы – у рознага кшталту аповяды. І паплыло, забурліла, заштарміла слоўнае мора, усё больш адыходзячы ад сваёй першаасновы. А ў моры гэтым пачало тануць тое першаснае і глыбокае, адзінае і магутнае Слова, якое было на пачатку.

І тады, думаецца мне, мудрыя божыя людзі знайшлі варты спосаб захавання Слова. Яны сталі будаваць цэрквы. Дзе можна пачуць справядлівае і гаючае Слова ад Бога. І дзе можна ўзнесці на Вышыні, прашаптаць да Бога сваё слова-маленне, слова-пакаянне, слова-падзяку. Каб не хадзіць поначы, не блукаць у цемры духоўнай, не блудзіць па чужых сцежках, беларусы прагна шукалі сваю дарогу да храма. Ва ўсе часы – спрыяння і нягоды, радасці і смутку, богапакланення і бязбожжа яны захоўвалі павагу да Слова, будавалі храмы і цэрквы. У іх, акрамя ўсяго, увасаблялася агульная культура чалавека, яго духоўны стан, светапогляд грамадства.

Таму і зьяюць сапраўднымі дзяментарамі на беларускай зямлі шмат якія даўнія храмы, што ўвасобілі ў сваёй архітэктуры і духоўнай аўры спрадвечныя памкненні беларусаў да дасканаласці, да лепшай долі, да самапазнання.

Адным з такіх несмяротных свяцілішчаў з'яўляецца Барысаглебская царква ў Гродне. Або Каложская, або проста Каложа. Гэта унікальны помнік праваслаўнага дойлідства XII стагоддзя, калі на Гродзеншчыну прыйшло хрысціянства. Каложа – адзіны беларускі храм такога кшталту, арыгінальны і непаўторны. Як сведчаць спецыялісты, Каложская царква не мае сабе падобных ні ў старажытнарускім, ні ў балканскім храмабудаўніцтве. Яна сталася першапачаткам Гарадзенскай архітэктурнай школы, якая выявілася восем стагоддзяў таму. Выдатнымі помнікамі гэтай школы з'яўляліся Ніжняя, Прачысценская цэрквы ў Гародні, княскі палац.

Слынным гарадзенскім дойлідзям, як і кожны сапраўдны майстар, мелі свае сакрэты будаўніцтва. Яны кемна выкарыстоўвалі розныя аздобы, узоры з прыродных камянёў, з каляровай паліванай кафлі. Рабілі ўсё, каб будынак меў прывабную выразную архітэктурную форму.

А тое, што будаўніцтву Барысаглебскай царквы спрыялі майстры з Грэцыі, сведчыць пра плённыя сувязі тагачаснай беларускай праваслаўнай культуры з багатым візантыйскім духоўным жыццём. Пераймаючы іншазямельныя традыцыі, беларускія дойліды аднак выштукавалі свой храм, які без суперніцтва займае варты месца сярод найслынных помнікаў хрысціянскага царкоўнага будаўніцтва.

Пра назву Барысаглебскай царквы існуюць розныя паданні. Адам Кіркор – вядомы гісторык, этнограф і археолаг -- звязвае гэта з часам княжання ў Гародні праўнука Яраслава Мудрага Усевалада Давыдавіча. У 1167 годзе ён ажаніўся з дачкой Уладзіміра Манамаха Агаф'яй. У іх было двое сыноў: Барыс і Глеб. Пасля несправядлівага забойства яны першымі на ўсходнеславянскіх землях былі ўзведзены царквой у сан святых. Вернікі вельмі шанавалі іх, пакланяліся, будавалі ў іх гонар шматлікія храмы. Лічыцца, што менавіта яны і заклалі на высокім беразе Нёмана самы старажытны праваслаўны храм у Гародні.

Адкуль жа ўзнікла назва Каложы? У 1405 годзе вялікі князь Вялікага княства Літоўскага Вітаўт хадзіў паходам на Пскоў. Там ён узяў у палон 11 тысяч жыхароў прыгарада Каложы і пасяліў іх у Гародні, паблізу царквы Барыса і Глеба. Перасяленцы назвалі месца свайго новага побыту Каложай - як памяць пра сваіх продкаў. Пазней і царкву сталі называць Каложскай.

Духоўная моц дойлідаў, іх высокае ўмельства спрыялі з'яўленню выдатнага помніка. Але майстры не здолелі засцерагчы святыню ад розных нягод. Царква зведала разбуральную сілу сярэднявечных сечаў, шведскай вайны. Хуткаплынны Нёман таксама нарабіў шкоды. Яму хацелася так блізенька плысці ля гэтай непрыступнай прыгажуні, што ён і не заўважыў, як бурлівыя хвалі падтачылі бераг. У 1853 і 1899 гадах разам з берагам у нёманскую ваду абрынуліся паўднёвая і ўсходняя сцены, скляпенні. Царкве былі нанесены іншыя страты. Аднак Слова Божае зноў паклікала да сябе людзей. І ў канцы XIX стагоддзя царква, аберажоная Духам Святым, была адноўлена – дабудаваны драўляныя сцены, дах.

Узведзеная на рошчыне людской дабрывы і любові да Бога, Барысаглебская царква і да гэтага часу здзіўляе сваёй выразнасцю, кампактнасцю, годнасцю, дасканаласцю формы і практычнага прызначэння. Мураваныя сцены храма ўтары маюць адзіныя на сённяшні дзень у Беларусі галаснікі. Гэтыя керамічныя ўстаўкі нагадваюць высокія збаны з доўгай шыяй, якія ўмураваны ў сцены горлам унутр, што спрыяла акустыцы будынка. Галаснікі надавалі богаслужэнню асаблівую ўрачыстасць, узнёскасць і выразнасць. Кажуць, калі царква ўжо ззяла сваім купалам, гарадзенцы папрасілі дазволу выпрабаваць гэтыя невядомыя галаснікі і пагукаць у храме. Нават самі злякаліся ўласнага голасу – такой уратавальнай моцай і дужасцю, пераканаўчасцю і верай гучаў ён. Даўней сцены царквы былі аздоблены фрэскамі.

Асаблівую цікавасць і непаўторную адметнасць гэтаму старадаўняму помніку хрысціянства надаюць устаўкі ў знадворных чырвонацагляных сценах паліраваных рознакаляровых валуноў і маёлікавых плітак зялёнага, карычневага і жоўтага колеру.

Згодна з даўно заведзеным правілам, апрацоўка камянёў для храма праводзілася загадзя, далёка ад месца будоўлі. Таму ля царкоўных сцен ніколі не было непатрэбнай мітусні, шуму і грукату. Паважлівасць і пашанотнасць да храма пачыналася на стадыі будаўніцтва.

З каляровых плітак на вонкавых сценах Каложскай царквы выкладзены рознай велічыні крыжы. Гэтыя колеравыя ўстаўкі з'яўляюцца важным элементам архітэктурнай адметнасці храма і яго апазнавальным знакам. Такім чынам даўнія майстры ўвасобілі ў камені ідэю ўсёстваральнай і ўсёпераможнай Божай сілы.

У незвычайных крыжах Каложы сцвердзілася не толькі майстэрства дойлідаў, а і іхняя прадбачлівасць. У іх закладзены глыбокі сімвалічны сэнс, які падкрэсліваецца не толькі колерам, але і бляскам, свячэннем. У сонечны дзень царкоўная сцяна ажно праменіцца таямнічым мігценнем, дыхае магутнай энергіяй. Адпаведна царкоўнай традыцыі, на візантыйскіх мазаіках Хрыста заўсёды атачала залатая прастора, якая валодала цудадзейнай аберагаючай энергіяй. Яно, гэтае таямнічае і моцнае святло, укрыжаванае ў сценах Каложы, ахоўвала і абараняла саму царкву і яе вернікаў-прыхаджан ад злага, нядобрага, давала стваральнай сілы і хрысціянскай цяплівасці ў імя добра роднай зямлі.

Калі над васільковай Беларуссю раннім досвіткам прахопліваецца клапатлівае сонейка, яно ў любую пару года найперш кідае свой ласкавы погляд на Каложу. Дзіўным жыватворным зьяўненнем успыхваюць яе каляровыя камяні ў сценах, абярэжнай і жыццядайнай сілай свецяцца яе крыжы. І тады здаецца, што гэты шэдэўр беларускага дойдства, які горда ўзвышаецца на магутных далонях бацькі-Нёмана, не толькі сам поўніцца і праменіцца веліччу і годнасцю, але насычае ёю душы вернікаў, любасцю і дабрынёй гоіць душэўны неспакой, узвялічвае справы і дзеі людзей Белай Русі.

А калі трапяткія нябесныя сузор'і буйнымі арабінавымі гронкамі зачаравана трымцяць у нёманскіх хвалях побач з абрысамі Каложы – гэтай праўдзівай перліны хрысціянскага свету, тады здаецца, што ў нерухомай цішыні пранікліва гучыць сказанае Богам: “І вочы мае і сэрца маё будуць там ва ўсе дні”.

БЯРЭСЦЕ

Кажуць, гарады, крэпасці, замкі, пабудовы, як і людзі – нараджаюцца, атрымліваюць сваё імя, ствараюць сваю біяграфію і свой лёс і... паміраюць. Шмат старадаўнасцяў знікла пад пылам гісторыі і попелам войнаў і на беларускай зямлі. Аднак дзякуючы людскай дапытлівасці і настойлівасці час ад часу даецца шанц пабываць у гасцях у вечнасці.

Такую чароўную магчымасць даруе старажытнае Берасцейскае гарадзішча. Тут, на глыбіні сямі метраў, у грунце сівой гісторыі створаны адзіны такі на Беларусі археалагічны музей.

Бярэсце... Хто і калі прыдумаў гэткую мілагучную назву?

Было тое за далёка далёкім, яшчэ паганскім часам, калі людзі пакланяліся камяням, дрэвам, ператвараліся ў звяроў і птушак. Адзін багаты купец вёз на берагі Балтыкі свой тавар. Ды загруз ён у палескім балоце. Каб вызваліцца, зладзіў з беластвольных бяроз і бяросты плаціну, замасціў імі балота. Па гэтай гаці і выбраўся знаны госць. На сухім змайстраваў ён капішча і прынёс ахвяру свайму паганскаму богу Вялесу. А месца гэтае назваў Берасцем. Так і з'явіўся на зямлі дрыгавічоў старажытны горад, над якім і дагэтуль кучаравымі воблакамі курацца легенды і паданні.

Давайце і мы праз стагоддзі спустымся на ягоныя вулачкі, зазірнем у хаціны берасцянян.

Чуеце, як па ходніках з тоўстых колатых дошак з кашачаю асцярогай крадзецца сама гісторыя? Адчуваеце, як у звечарэлай цішыні мухавецкія туманы пахнуць рыбай і сенакосам? Чуеце, як па барах з ёкатам разлятаецца паляўнічае рэха? Бачыце, як босыя ганарыстыя бярозы, нібыта берасцяньскія прыгажуні, атуліліся зялёнымі наміткамі і сцерагуць спакой старажытнага Бярэсця?..

Прымружце вочы і вы ўявіце, як шчыравалі тут золтнікі і мечнікі, шкларобы і ганчары, кавалі і ігольнікі, шаўцы і краўцы, шапачнікі і ліцейшчыкі. Падзівіцеся, як годна і дагэтуль выглядаюць шматсотгадовыя жаночыя ўпрыгажэнні – бранзалеты, падвескі, металёвыя пярсцёнкі, спражкі, вырабы са скуры, кашалькі, абутак і нават знойдзеная ў раскопе вязаная рукавіца. А дубовае рала, адзінае для таго часу ў Еўропе, здаецца, яшчэ захоўвае мазольнае цяпло берасцяньскіх аратых.

Аднак умелі берасцяне і годна адпачываць. Сведчанне таму – шахматныя фігуркі, шашкі, косці для гульні, мастакоўскія прыналежнасці,

металічныя пісалы, скураныя мячы. Але, бадай, ці не галоўным клопатам берасцян была абарона роднага горада ад рознай навалачы. Таму з усёй жарствой саплі тут кавальскія гораны, гартуючы на канечнікі стрэлаў, шпоры, кальчугі. А побач працавітым дзятлам стукалі сякеры, даводзячы да ладу вёслы, калёсы, сані, сохі, прасніцы. У гэтым натуральным спалучэнні чыста гарадскіх і традыцыйна сельскіх клопатаў і здабывалі свой хлеб надзённы шмат якія пакаленні берасцян.

А зараз можаце пачуць іншы звон – манетны. Гэта працуе першы і адзіны на тэрыторыі Беларусі манетны двор Рэчы Паспалітай. Ён быў заснаваны ў Бярэсці ў 1659 годзе. Тут чаканілі дробныя медныя манеты соліды. Ад прозвішча арандатара двара Ціта Лівія Бараціні яны называліся яшчэ барацінкамі.

Не раз сур’ёзна і самавіта шумелі ў Бярэсці сеймы і з’езды беларускіх і літоўскіх магнатаў, дзяржаўныя сходы і зборы Рэчы Паспалітай. Таму трохі ўяўлення – і вы можаце сустрэцца тут з многімі выбітнымі гістарычнымі асобамі, якія ў розныя часы мелі апеку над горадам. Князі тураўскія і кіеўскія, галіцка-валынскія. Польскі князь Баляслаў Храбры, кіеўскі – Яраслаў Мудры. Літоўскі – Скірмунт. Валынскія князі Уладзімір Васількавіч і Мсціслаў Данілавіч. А вунь, бачце, вялікі князь Вялікага княства Літоўскага Гедымін, польскі кароль Казімір III, вялікалітоўскі Кейстут... Ось колькі іх ваявала і змагалася за Бярэсце...

Паслухалі? Паглядзелі? А цяпер давайце завітаем у госці, спазнаем, як пачуваліся тут нашыя далёкія продкі. Зойдзем у любую з 200 адкапаных пабудоў, якія шчыльненька, у тры-чатыры шарэнгі, выстраіліся між трох паралельных вуліц. Амаль квадратныя хаціны з круглых хваёвых бяровенняў мелі падлогу з тоўстых колатых дошак. У куце ля ўваходу стаяла курная печ. Акенцы былі малюпасенечкія – ну, сапраўдныя шчыліны. Дзверы, каб цяпло дарэмна не марнавалася, мелі каля аднаго метра ўвышкі. Хаваючыся ад цікаўных вачэй, хаты стаялі глухой сцяной да вуліцы. Фундаментамі часта служылі рэшткі ранейшых збудаванняў. Старажытнае Бярэсце цягнулася ўгару на плячах сваіх папярэднікаў, пакуль яго самога не напаткаў гэтакі ж лёс.

Непаўторная адметнасць раскапанага берасцейскага гарадзішча ў тым, што жылыя і гаспадарчыя пабудовы як нідзе болей выдатна захаваліся, будынкі маюць па 6–9 вяноў. Ёсць і наогул унікальны зруб вышыняй 12 вяноў. Выяўлены нават цэлы дваровы комплекс – жылы дом, паветка для жывёлы, невялікі надворак, абгароджаны частаколам.

Археологі адшукалі тут самы першы, самы старажытны і адзіны на тэрыторыі Беларусі буквар. Ім з’яўляецца самшытавы грэбень, на абодвух баках якога яшчэ ў пачатку XIII стагоддзя выразана 13 кірылічных літар -- ад А да Л. Вось бы даведацца, колькі маленькіх берасцянятак вывучыў грамаце гэты незвычайны буквар!

Само старажытнае Бярэсце бярэ пачатак у атуленым смугой часу XI стагоддзі. Упершыню паселішча згадваецца ў “Аповесці мінулых гадоў” пад 1017 і 1019 гадамі ў сувязі з барацьбой за кіеўскі пасад дружын наўгародскага князя Яраслава і ягонага брата тураўскага князя Святаполка, які быў разбіты на рацэ Альта /Пераяслаў/ і ўцёк у Бярэсце.

“Святополк бежа. Бежащу ему, нападе на нь бес, и расслабеши кости его, не можаше седети на кони, и несяхуть и /его/ на носилех... принесоша и /его/ к Берестью...”

За доўтую гісторыю гораду часта выпадала быць цэнтрам вялікіх і значных падзей. Згадаем хоць некаторыя з іх. У 1553 годзе берасцейскі стараста, віленскі ваявода і літоўскі канцлер, нясвіжскі князь Мікалай Радзівіл Чорны заснаваў тут першую на Беларусі друкарню, з якой пайшла ў свет знакамітая і вельмі рэдкая зараз Брэсцкая Біблія. Як згадвае добра абазнаны ў нясвіжскай гісторыі Уладзіслаў Сыракомля, Радзівіл Чорны, адзін з галоўных кальвіністаў у ВКЛ, выдаткаваў на гэта вялікія грошы і сабраў у Бярэсце 30 славурых тады літаратараў-перакладчыкаў. А пазней па загаду ягонага сына епіскапа Юрыя гэтую Біблію цэлымі стосамі палілі на кастрах у Вільні і Нясвіжы.

У канцы ХVI стагоддзя ў горадзе ўзнікла праваслаўная брацкая школа, у якой настаўнікам быў вядомы беларускі асветнік Лаўрэнцій Зізаний. У ХVII стагоддзі ў езуіцкім калегіуме вучыўся, а пасля быў памочнікам рэктара беларускі мысліцель Казімір Лышчынскі. Гэта яго, сярэдневяковага атэіста і філосафа, 30 сакавіка 1689 года спалілі на кастры ў Варшаве. А берасцейская сінагога лічылася самай старажытнай і першай у Еўропе.

Мо за такую слынную мінуўшчыну і размаітае багацце Бярэсце станавілася аб'ектам частых нападаў. Як вабны райскі яблык. Якія толькі заваёўнікі не спрабавалі яго прысвоіць. Не раз нават вецер галасіў тут і войкаў ад жудасці, калі летапісны горад быў дашчэнтну зруйнаваны і спалены, разрабаваны і знішчаны. Аднак на хісткіх сцэжках паміж войнамі і мірам Бярэсце ўедліва адбудоўвалася зноў і зноў.

Калі ў пачатку XV стагоддзя над горадам нависла чарговая пагроза з боку Тэўтонскага ордэна, нараду ў Бярэсце правялі польскі кароль Уладзіслаў II /Ягайла/ і вялікі князь Вялікага княства Літоўскага Вітаўт. Быў выпрацаваны сумесны план адпору крыжакам, якія злюцела руйнавалі славянскія землі. 15 ліпеня 1410 года адбылася знакамітая бітва на Грунвальдскім полі, дзе зарунела і нашая нязломнасць, якая шматкроць каласілася на беларускай зямлі. Разам з іншымі ў той бітве перамогу здабывала і Берасцейская харугва. З таго часу ўзброеныя германцы больш за 500 гадоў баяліся ступаць на беларускія землі.

Ды няўмольны час не пашкадаваў старажытнага горада. Берасцейскае гарадзішча стала падмуркам Брэсцкай крэпасці, назаўсёды схавалася пад пылам гісторыі. Аднак сённяшнія пераемнікі і спадчыннікі ягоных даўніх дзеяў помняць і шануюць ахінутую наміткай стагоддзяў сваю прарадзіму.

КРЭМНЕВЫЯ ШАХТЫ

Тое, што Беларусь з'яўляецца сёння шахцёрскай краінай, ведаюць многія, нават далёка за яе межамі. Звязана гэта найперш са здабычай калійнай солі ў Салігорску. Па здабычы гэтых дражджэй урадлівасці Беларусь займае трэцяе месца ў Еўропе. А вось тое, што першыя шахцёры на беларускіх землях з'явіліся больш як 5 тысяч гадоў таму, для многіх нечаканае адкрыццё. А гэта сапраўды так.

Нашы далёкія старажытныя прашчурны, якія сяліліся найперш у далінах рэк, умелі паляваць на маманта і скародзіць матыкай зямлю, лавіць рыбу і ляпіць гліняны посуд, але вырабляць шмат якія каменныя прылады -- каб хадзіць на паляванні, секчы лес, дзяўбсці лодкі. Выраблялі іх з крэменю. А для гэтага патрэбна была сыравіна. Той, што знаходзілі часам на паверхні, не

хапала. Тады позіркi нашых усё больш здатных і кемлівых прашчураў скіраваліся пад зямлю.

Так і ўзніклі на памежжы неаліту і бронзавага веку на беларускай зямлі першыя беларускія шахты па здабычы крэменю. Было гэта ля цяперашняга гарадскога пасёлка Краснасельскі, што на левым прытоку Нёмана – рацэ Рось у Ваўкавыскім раёне. Зараз тут знаходзіцца Краснасельскі археалагічны комплекс. Ён уключае помнікі каменнага і бронзавага вякоў – шахты па здабычы крэменю, крэменеапрацоўчыя майстэрні, стаянкі людзей, могільнік, а таксама селішчы жалезнага веку і сярэднявечча.

Упершыню беларускія шахты былі выяўлены толькі ў 20-я гады ХХ стагоддзя, праз шмат тысячагоддзяў пасля свайго запачаткавання. З таго часу вялося іх інтэнсіўнае вывучэнне. Аказалася, што беларуская практыка здабычы крэменю, як асноўнай сыравіны для вырабу прылад працы, нічым не адрознівалася ад той, што існавала ў Бельгіі, Англіі, Францыі, Венгрыі, Швецыі і іншых еўрапейскіх краінах. А на тэрыторыі былога СССР Краснасельскі быў адным з пяці шахцёрскіх цэнтраў. Інтэнсіўнасць распрацоўкі залежаў крэменю была тут высокая. Па сведчанню некаторых даследчыкаў, у розны час тут дзейнічала каля тысячы шахт. Нават па цяперашніх мерках гэта надта вялікі масіў. Сёння многія дзесяткі іх даследаваны, вывучаны і нават пройдзены нанова – каб больш дакладна зразумець сэнс і змест працы першых краснасельскіх шахцёраў.

На беразе Росі некалі знаходзіліся вялікія крэйдавыя адклады. У іхняй тоўшчы і хаваліся тыя патрэбныя для майстравітых людзей камяні, з якіх латва было рабіць розныя карысныя ў жыцці рэчы. Толькі засталася невядомым, хто ж быў першым геалагам, тым шчаслівым першаадкрывальнікам, які ў крэйдавай белі здолеў разгледзець невялікіх памераў крэмневыя самародкі. Аднак шахцёрская справа развівалася даволі шпарка. Каб здабыць патрэбную сыравіну, капалі вертыкальныя калодзежы дыяметрам да паўтара метра. Глыбіня іх залежала ад насычанасці крэйды крэменем і дасягала 5 метраў.

Капаў, як правіла, адзін чалавек. Але ж голымі рукамі шмат не напрацуеш, ды і крэменю не здабудзеш. Каб паскорыць працэс, патрабаваліся пэўныя прылады і інструменты. Дзеля гэтага шахцёры выкарыстоўвалі рогі высакародных аленяў, якіх вадзілася тады безліч. З іх рабілі своеасаблівыя кіркі, матыкі, заостраныя капачы, карысталіся нават цэлымі рагамі. У адрозненне ад прылад з крэменю, на рогі не наліпала крэйда, гэтакі інструмент меў здольнасць сам па сабе вастрыцца. Каб не замінала шахцёрам, адпрацаваную пароду ў спецыяльных скураных мяшках выцягвалі на паверхню.

Вось і атрымлівалася ланцугова-залежная рэакцыя. Каб забіць аленя – патрэбны былі каменная сякера альбо крэмневы наканечнік на стралу. А для іх вырабу неабходны крэмень, які можна было здабыць з дапамогай рагоў аленя.

Пад'ёмных ліфтаў тады не існавала. Калі шахта становілася ўсё глыбейшай і шахцёру было цяжка ў яе апускацца, скарыстоўвалі мудра прыдуманая лесвіцы – ствол дрэва з коротка абсечанымі галінамі. Калі ж крамянёвыя канкрэцыі, так называлася сыравіна, знаходзілі ўбаку ад шахтнага ствала, тады ў крэйдзе выдзёўбвалі гарызантальныя адгалінаванні. Шахцёр\$ рабіў гэта лежачы на жываце, бо вышыня раскопаў не перавышала 60 сантыметраў. А каб выграбці адпрацаваную пароду або перадаць здабыты крэмень, гарняк адпаўзаў назад.

Шахты працавалі сезонна – толькі летам, бо зімой крэйда замярзала, а восенню і вясной падземную гаспадарку часта залівала вада. І тады крэйда станавілася мацнейшай за бетон. Нават летам на дне шахт было холадна і сыра. Калі ў бакавы адгалінаванні не зазірала сонца, для асвятлення скарыстоўвалі лучыну. А каб пагрэцца, палілі проста ў шахце кастры, часам апускалі гаршкі з вуголлем.

Значны клопат надаваўся бяспецы шахцёраў. У гарызантальных выпрацоўках столь рабілі скляпеністай, пакідалі спецыяльныя слупы-падпоркі. Таму няшчасных выпадкаў практычна не здаралася. Толькі ў адной з многіх краснасельскіх шахт было выяўлена, як лічаць вучоныя, рэдкае пахаванне старажытнага шахцёра, побач з якім знайшлі гаршчок ды касцяную іголку. А ўсяго ў Еўропе акрамя гэтага вядома толькі 5 выпадкаў знаходак чалавечых рэшткаў у шахтах.

Здабыты крэмень, які праляжаў у крэйдавай тоўшчы невядома колькі часу, быў вільготны і таму крохкі, як крышталё. Але затое ён добра падаваўся апрацоўцы. Таму часцей за ўсё гэтым займаліся проста ў шахце. З дапамогай прасцейшых прыстасаванняў ад крэменю адлушчвалі, адсякалі ўсё лішняе. Пад зямлёй выяўлены нават своеасаблівыя молаты і накавальні, на якіх праводзілі першасную апрацоўку здабытай сыравіны.

Непасрэдна ў шахтах з крэменю выраблялі галоўным чынам загатоўкі сякер. У спецыяльных майстэрнях на паверхні іх даводзілі да ладу, надавалі зручную і прафесійна дасканалую форму. Уздоўж берага Росі іх месцілася шмат. Там дзень пры дні клапатліва шчыравалі майстры сякерных спраў.

Калі попыт мясцовых спажыўцоў здавальняўся цалкам, адбываўся абмен каменнымі вырабамі: мы вам сякеры, вы нам – наканечнікі стрэл, дроцікі, скрабкі, разцы, праколкі. Такім чынам краснасельскія шахцёры забяспечвалі патрэбы навакольных насельнікаў. І не толькі ў гатовых вырабах, але і ў сыравіне. А калі і там насычанасць была поўнпя, старажытныя крэменездабытчыкі адпраўлялі сваю прадукцыю на экспарт. Чым не прататып сучаснай эканомікі? Ды калі -- цэлых пяць з гакам тысяч гадоў таму.

Без усялякіх перабольшанняў можна сцвярджаць, што старажытныя крэменездабыўныя шахты на беларускай зямлі – унікальнае сведчанне майстравітасці, кемнасці і здатнасці нашых далёкіх прашчुरаў. Гэта каштоўныя крыніцы даследавання прафесійных заняткаў першанасельнікаў беларускай зямлі.

Калі раптам вам надарыцца ўбачыць старадаўнюю каменную сякеру, альбо нейкі іншы выраб, альбо проста знайсці кавалак крэменю, не старайцеся адразу выкідаць іх. Патрымайце на сваіх далонях, і вы адчуеце цяпло рук тых, хто шмат тысячагоддзяў таму здабываў каштоўную сыравіну, хто сваімі мазольнымі пальцамі надаваў ёй патрэбную форму. А мо гэта будзе крэмень акурат з першай беларускай шахты, што месцілася ля ваўкавыскага пасёлка Краснасельскі.

КРЭЎСКІ ЗАМАК

Між маляўнічых боханаў-пагоркаў Смаргоншчыны атуленыя шаўкавістай муравой ціха дрэмлюць ссівелья ад часу і ваеннага попелу руіны некалі магутнага і грознага Крэўскага замка. Гэта быў першы цалкам мураваны замак у Вялікім княстве Літоўскім. Збудаваны ў сутоках рэчак

Крыўлянка і Шляхцянка на заходняй ускраіне вёскі Крэва ў 30-я гады XIV стагоддзя, замак надоўга стаў сімвалам магутнасці і дзяржаўнай моцы вялікалітоўскіх уладароў.

Будавалі замак на балоцістым поплаве і насыпанай з пяску выдме. Таму нават пад глыбокія (2—3 метры) фундаменты падкладвалі своеасаблівыя падушкі з дробнага камення і гліны, дубовых і яловых жэрдак і галін – каб мякка было амаль трохметровай таўшчыні сценам, каб не разносілася рэха страшных падзей, што часам тварыліся тут.

Кажуць, што падобныя збудаванні, як магутныя гняздоўі арлінай славы, былі пад сілу толькі сапраўдным волатам альбо нават самім багам. Крэўскі замак будавалі ў адначасе з Медніцкім, да якога было сем міляў. Калі дойдзім з Меднікаў патрэбен быў мулярскі малаток, яго перакідвалі ў паветры з Крэва. Пра волатаўскую сілу крэўскіх дойдзідаў сведчаць і велізарныя валуны, якія на недасягальнай вышыні разам з цэглай завапнаваны ў сценах замка. Ці не з той пары захаваўся сярод людзей праклён: “Каб ты на Крэўскі замак валуны цягаў”.

Разам з Лідскім, Новагародскім, Медніцкім і Трокскім Крэўскі замак складаў адну лінію магутных крапасных умацаванняў, якія, кажучь, былі злучаны між сабой падземнымі лёхамі-хадамі.

Замак меў форму няправільнага чатырохвугольніка са сценамі ад 71 да 108 метраў і да 13 метраў увышкі. Ягоную магутнасць падрэслівалі дзве вежы, размешчаныя па дыяганалі. Адна з іх і па сваёй архітэктурнай выразнасці, і па складу насельнікаў справядліва насіла гордую назву Княскай. Хоць Крэўскі замак вылучаўся найперш мясцовымі асаблівасцямі абарончага дойдзіства, аднак меў ён і прыкметы еўрапейскай архітэктурны: нагадваў шырока вядомыя ў Еўропе замкі-кастэлі.

За сваё доўгае жыццё замак зведаў славу і няслаўе, шум вялікіх бясед і гоман ведзьміных шабасаў, багацце і заняпад, разбурэнне і аднаўленне, візіты знаных гасцей, дзяржаўных асоб і непамыслыя злачынствы. Пра тое сведчыць сама архітэктурна манументальнага збудавання. Шыкоўна абстаўленыя верхнія пакоі – для вялікакняскай знаці. Падземныя лёхі і вязніцы – для яе супраціўнікаў, няхай сабе і княскага паходжання. Як сведчыць гісторыя, не пуставалі ні першыя, ні другія.

З лёсам Крэўскага замка цесна знітаваны лёс Вялікага княства Літоўскага. У XIV-XVII стагоддзях ён быў рэзідэнцыяй вялікіх князёў Гедымінавічаў. Тут станавілася на крыло наша дзяржаўнасць, тут спелілася рунь палітычных, дыпламатычных, культурных набыткаў ВКЛ. Гэта быў час не толькі ўмацавання дзяржавы, але і жорсткіх сутычак з крыжакамі, якія так расперазаліся, што славянам спасу ад іх не было, час міжусобных войнаў, што ганьбілі крэўныя повязі валадароў. На Крэўскі замак прыгоды, здарэнні і нягоды сыпаліся, як гарох з дзіравага меха.

32 гады княскі пасады ў Вялікім княстве Літоўскім займаў першабудуўнік замка, адзін з сямі сыноў Гедыміна, вялікі князь Альгерд.

За гэты час узвысілася слава дзяржавы, удвая павялічылася яе тэрыторыя. Але не стала Альгерда, і востры канфлікт выбуховым порахам успыхнуў паміж Кейстутам і Ягайлам.

Як гэта часта здараецца ва ўладным асяроддзі, каб утрымаць захопленое верхавенства, трэба было не дапусціць да яго іншых. Ці не адсюль узнікалі міжусобныя сутычкі, войны, забойствы? Не абмінуў гэтка лёс і Крэва.

Па загаду вялікага князя літоўскага Ягайлы ў 1382 годзе ў лёхах Княскай вежы адбылося страшнае зладзейства. Залатым матузком свайго ж

урачыстага ўбору быў задушаны сын Гедыміна вялікі князь Кейстут. Вось як сказана пра гэта ў Супрасльскім летапісе: “Князя великого Кестутия, дяду своего, оковав, ко Креву послали и всадили во вежу... И тамо во Креиве пятой ноци князя великого Кестутия удавили коморники князя великого Ягайлавы”. Людзі адразу ж назвалі Княскую вежу вежай Кейстута.

Падобны зыход рыхтавалі і сыну Кейстута, будучаму вялікаму князю літоўскаму Вітаўту, які таксама зведаў вязніцу Крэўскага замка. Аднак яму ўдалося ўцячы. Ён пераапрунуўся ў адзенне жончынай служанкі, апынуўся спачатку за сценамі замка, а пасля ў стане крыжакоў. Разам з імі помсціў свайму крыўдзіцелю Ягайлу, спапяляючы велікакняскія гарады і крэпасці.

Пачаўся цяжкі і забытаны перыяд змоваў, інтрыгаў, бунтаў-пераваротаў, авнтур. Знешняя небяспека, вострыя міжусобныя сваркі, жаданне ўмацаваць сваю ўладу вымусілі Ягайлу заключыць 14 жніўня 1385 года Крэўскую унію. Гэта быў саюз Вялікага княства Літоўскага і Польскага Каралеўства, у выніку якога на чале дзвюх дзяржаў становіўся адзін правіцель. У 1386 годзе па запрашэнні высокага пасольства з Кракава вялікі князь літоўскі Ягайла стаў каралём польскім Уладзіславам II, заснавальнікам дынастыі Ягелонаў. Разам з каронай Ягайла атрымаў за жонку польскую каралеву Ядвігу. Тады ж ён перадаў Крэва свайму брату Аляксандру – Вігунду, які ў 1391 годзе (такі няўдзячны лёс апошняга крэўскага князя) быў атручаны.

Крэўская унія ўмацавала пазіцыі Вялікага княства ў Еўропе. Але яна паспрыяла ўзвышэнню ролі каталіцызму. Язычнікія Гедымінавічы ў сваёй большасці перайшлі ў каталіцтва. Касцёл атрымаў мажлівасць ахрысціць апошні язычніцкі народ у Еўропе – літоўскі. Пры падтрымцы Папы Рымскага гэта рабіў Ягайла.

Па загадзе караля польскага ў 1387 годзе ў Крэве быў заснаваны адзін з першых у ВКЛ касцёл. Дэманстратыўна яго заклалі на рэштках язычніцкага капішча, дзе крывічы пакланяліся свайму богу Перуну.

Ды нічога не даецца дарма. Суродзічы караля не маглі пагадзіцца з акаталічваннем беларускіх і ўкраінскіх земляў. Супраць Крэўскай уніі і ўлады Ягайлы выступілі полацкі князь Андрэй Альгердавіч і будучы вялікі князь Вітаўт.

Не ладзілася і асабістае жыццё караля. У трыццаць пяць гадоў ажаніўшыся з дванаццацігадовай Ядвігай, праз трынаццаць гадоў сумеснага жыцця Ягайла аўдавеў, не займеўшы наследнікаў. Яшчэ тры разы жаніўся ён. І толькі з беларускай князеўнай Соф’яй Гальшанскай шлюб аказаўся ўдалым.

Коштам жахлівых страт адстойвалі нашы продкі права быць гаспадаром у сваёй хаце, доме, горадзе, надзеле. Муры Крэва зведалі шматлікія аблогі і спусташэнні. Замак штурмам браў мяцежны князь Свідрыгайла, бамбардзіравалі крыжакі, некалькі разоў безвынікова штурмавалі крымскія татары. У 1519 годзе ён быў захоплены маскоўскімі войскамі

Тут меў прыстанішча рускі князь Андрэй Курбскі. У 1564 годзе ён уцёк ад дэспатызму Івана Грознага. Хто ведае, мо менавіта ў гэтым замку нараджаліся знакамітыя палемічныя лісты Курбскага да рускага цара....

Разбурэнне манументальнай сярэднявечнай крэпасці дакончыла Першая сусветная вайна. Больш як тры гады Крэва знаходзілася на лініі фронту. У замку гаспадарылі немцы. Пад абстрэламі моцна пацярпела знакамітая Княская вежа, сам замак.

А таленавіты творца і жорсткі знішчальнік час сваімі нястомнымі жорнамі перамалоў і велізарныя ледавіковыя валуны ў сценах Крэўскага замка, і самі легендарныя сцены. Руіны замка сёння нагадваюць разбуранае гняздо былой славы. Аднак і дагэтуль жыве і жыцьме слынная гісторыя замка-сімвала. Бо менавіта з яго вылузаліся ў свет шмат якія лёсавызначальныя не толькі для вялікалітоўскай дзяржавы, а і для Цэнтральнай і Усходняй Еўропы падзеі і з’явы.

МІР – ЦЫГАНСКАЯ СТАЛІЦА

Беларускае мястэчка Мір шырокую вядомасць у Еўропе і свеце набыло найперш сваім замкам – выдатным помнікам абарончага дойдства ХУІ стагоддзя. Але за смугой часу ці не зусім забылася, што Мір быў і сапраўднай цыганскай сталіцай на ўсё Вялікае княства Літоўскае. Тут праводзіліся выбары караля ўсіх цыганоў, тут ён жыў, тут была яго рэзідэнцыя.

Адкуль жа і як з’явіліся цыганы на Беларусі? Хоць іхняя гісторыя і ахінула наміткай таямнічасці і загадкавасці, аднак захаваліся звесткі, што гэтая старажытная індыйская каста была самай непаважанай і гнанай. Калі на пачатку ХУ стагоддзя іх хацелі змусіць да ісламу, цыганы ўцяклі з Індыі спачатку ў Аравію, пасля ў Егіпет, адтуль у Турцыю. А затым яны з’явіліся ў Малдавіі, Галіцыі, Польшчы. А з Польшчы ўжо трапілі і на беларускія землі. Тут прынялі іх сапраўды шчыра, нават гасцінна. Калі ў іншых краінах цыганоў цкавалі, даймалі непавагай, нават забівалі, то ў Вялікім княстве Літоўскім гэтага практычна не было. Хоць, вядома, гэтыя няўрымслівыя дзеці ветру не былі цішэй вады і ніжэй травы.

Самым першым дакументам, які пісьмова засведчыў побыт цыганоў на беларускіх землях, з’яўляецца прывілей вялікага князя Аляксандра Казіміравіча ад 25 мая 1501 года, які захоўваўся ў нясвіжскім архіве князеў Радзівілаў. Прывілей зацвярджае на пасадзе старшага войта, па-сённяшняму – барона, Васіля і надае яму “моц і права судзіць цыганоў і разбіраць усялякія спрэчкі паміж імі. Войт Васіль і яго цыганы ва ўсіх землях нашых Вялікага княства Літоўскага і ў яго валасцях павінны мець поўную свабоду паводле даўных правоў, звычайў і даўных княскіх лістоў”. Спасылка на “даўныя правы” і “даўныя княскія лісты” сведчыць, што цыганы і да гэтага былі звязаны з беларускімі землямі і мелі тут добрае спрыянне. Яны не толькі вандравалі па дарогах Вялікага княства, часта чынячы шкоду гаспадарам коней, а і стала асядалі на працу.

Аднак з паловы ХVІ стагоддзя адносіны да гэтых вандроўнікаў змяніліся ў Польшкім каралеўстве, што мела ўплыў і на канфедэратыўныя беларускія землі. Нават у Літоўскім Статуце з’явіўся запіс, паводле якога цыганы выганяліся з ВКЛ. Ды, відаць, і раней законы лацвей пісаліся, чым выконваліся. Таму ўжо ў наступным стагоддзі цыганы трапілі пад абарону беларускіх паноў. А самым спрыяльным сталася для іх ХVІІІ стагоддзе. У гэты час яны стала атабарыліся і ў Міры, які належаў нясвіжскім Радзівілам. Княжыў тады Караль Станіслаў Радзівіл. Нейкі час ён нават жыў у Міры. Гэты дзівакаваты князь, празваны Пане Каханку, наладжваў тут шумныя балі, гулянкі, меў асаблівыя адносіны да цыганоў, захапляўся іхнімі звычаямі, падтрымліваў іх.

У знак асаблівай пачцівасці да чорнавалосых і смуглатварых дзяцей ветру ўвёў тытул цыганскага караля, надзяліў яго дадатковымі правамі. Караля выбіралі з багатых і статных цыганоў на Мірскім полі. На гэты час сюды з'язджаліся табары з усяго Вялікага княства Літоўскага. Новавыбранага вярхоўнага кіраўніка тройчы з радаснымі воклічамі падымалі на руках угару, засыпалі рознымі падарункамі. Першацыган меў вялікую ўладу над сваімі суродзічамі, мог караць іх і мілаваць.

Калі ў Польшчы выбарныя цыганскія кіраўнікі атрымлівалі пацвярджэнне сваёй улады з каралеўскай канцылярыі, то ў ВКЛ на пасаду іх узводзілі Радзівілы. Згодна з гэтай традыцыяй, Пане Каханку сваёй граматай ад 22 ліпеня 1778 года зацвердзіў каралём цыганоў у Міры мешчаніна Яна Марцінкевіча, які стаўся самай знанай і каларытнай асобай.

На манер свайго апекуна і дабрадзея Караля Радзівіла Ян Марцінкевіч любіў праявіць уладу, паказаць сваю каралеўскую моцць. Як сапраўдны кароль, ён збудаваў у Міры прыгожы палац, дзе вясёлае жыццё віравала нібы ў шатры. На шумныя цыганскія бяседы сюды прыязджалі знаныя польскія асобы, пашаноўныя госці, Радзівілы. За 12 гадоў кіравання Ян Марцінкевіч добра ўславіўся сваімі дзівацтвамі. Пры ім цыганская сталіца не раз звінела вясельміі песнямі, шумела пышнымі святамі і відовішчамі. Як сведчыць беларускі этнограф З.Даўгяла, апранаўся кароль модна, замест шаблі насіў бізун. “Калі трэба было яму ехаць, то звычайна ўперадзе ехалі дзесяць спевакоў з кіраўніком (паўкерам), які біў рэмнем па кацялках. За спевакамі ехаў сам кароль на добрым кані, вельмі хораша прыбраным. Ззаду за ім – сем цыганоў у рознакаляровым убранні. За імі вялі некалькі троек парожніх коней. Затым, у старасвецкім рыдване, які быў вымаляваны ў пунсовы колер, ехала каралева на васьмёрцы коней”.

Іншыя сцвярджаюць, што кароль любіў катацца ў пазалочанай карэце, запрэжанай дванаццаццю коньмі. Суправаджаў яе вялікі і размаіты натоўп рознага службылага каралю людзі, коннікі. Гэткую ж світу меў ён і пад час пешых праходак. А сустрэчныя цыганы мусілі ў пакорлівай схіленасці вітаць свайго Бацю Яна.

Але сярод цыганскіх іерархаў сустракаліся і больш жорсткія. Апавядаюць, што ў Лідскім павеце цыганы мусілі нават узбунтавацца супраць тамашняга верхавады Якуба Знамяроўскага: так дапёк ён сваім самадурствам. Было гэта напрыканцы XVIII стагоддзя. Гарачы і бунтоўны цыганскі народ запіхнуў Якуба ў мех, падвесіў важкі груз да бэлькі ў хаце і добра выменціў галоўнага цыгана – білі не шкадуючы. Аднак жа павагу да ўлады не страцілі. Адвёўшы душу, абдарылі першацыгана падарункамі і правялі дадому. Кажуць, на начальніка гэта паўплывала станоўча.

Марцінкевіч быў апошнім мірскім каралём. Пасля смерці Яна цыганскі трон атрымаў яго сын, які неўзабаве кінуў-рынуў усё набытае ў Міры і вольным ветрам разам са сваімі суродзічамі паляцеў у Турцыю. Тыя ж, што засталіся, стваралі свае суконныя, ткацкія і скураныя мануфактуры, якія славіліся на ўвесь край. Цыганскае палатно вылучалася добрай якасцю і носкасцю. У многіх міран доўга захоўвалася гэтае ткацтва. З яго нават шылі царкоўныя шаты. А пра не вельмі сумленных людзей хадзіла прымаўка: “Майстар з Міра, што цяў, то й дзіра”. Багаты рыштунак з палаца Яна Марцінкевіча яшчэ на пачатку XX стагоддзя захоўваўся ў Мірскім замку.

З лёгкай рукі цыганоў Мір праславіўся сваімі шматлюднымі конскімі базарамі. Людзі тады казалі, што з-за коней і цыганоў свету божага не відаць. Часта купля-продаж абрастала такімі пацешнымі абставінамі, што нагадвала

дзівосную забаву. Сапраўднымі майстрамі выявілі сябе аселяя цыганы ў гадоўлі мядзведзяў. Нават Радзівілы бралі ў іх вучняў для знакамітай Смаргонскай акадэміі, дзе гэтых дужых звяроў адмыслова вучылі розным штукарствам. Займаліся цыганы кавальствам, слясарнай справай, выразалі з дрэва. Яшчэ мо і сёння ў жыхароў Міра захоўваюцца іхнія драўляныя сальніцы, бочкі, дзежкі, міскі, дзіцячыя цацкі і іншыя вырабы.

Аднак, вядома, неад’емнай рысай цыганскага жыцця былі гандаль, карты, гаданні, песні, скокі. Калі часам у цыгана пыталіся: “Якой ты веры?”, ён адказваў: “За грошы -- якой хочаш, бацю!”

Пазней расійская імператрыца Кацярына Вялікая выдала ўказы, згодна з якімі цыганы мусілі прапісацца ў гарадах і адмовіцца ад вандровак. Шмат хто пайшоў тады ў купецтва, дасягнуў там значных поспехаў. А большасць бедных і безмаёмных былі ператвораны ў казённых сялян.

Як зоркі і месяц, шапаткая цішыня і мурожны пах з’яўляюцца вызначальнымі прыкметамі сапраўднай летняй ночы, так кібітка, песня і шацёр дагэтуль служаць адметнымі асаблівасцямі сапраўднай цыганскай вольнасці. І калі пачуецца раптам прывольны і распеўны, гарачы і тэмпераментны цыганскі напеў, згадайце гэтых няўрымслівых адвечных падарожных, якіх здавён і надоўга лёс звязаў і з беларускай зямлёй.

МУЗЕЙ ВАЛУНОЎ

Беларусы з даўніх давён кланяліся і пакланяліся камяням. Кланяліся, калі да сёмага поту стараліся выбраць іх з кожнага сялянскага поля, а тыя, як жывародныя, усё вылузваліся і вылузваліся з зямлі. Кланяліся, будуючы з іх крэпасці і замкі, палацы і цэрквы, стайні і свірны, брукуючы грукатлівыя гасцінцы. І паважалі, як належыць, за іхні сталы ўзрост.

З далёкіх дахрысціянскіх часоў беларусы верылі ў цудадзейную сілу камянёў, шанавалі іх як сімвалы боскіх істот. Нашы даўнія продкі лічылі, што сімвалам бога Перуна, напрыклад, з’яўляецца каменная сякера. Ёю сівабароды грамавержац рассякае чорныя хмары і апладняе зямлю дабрадзейным дожджыкам. Яшчэ і дагэтуль можна знаходзіць тыя “Перуновы стрэлы”. Лічылася, што каменная сякера абараняе ад злых духаў, спрыяе ўрадлівасці і пладавітасці, ратуе ад хвароб. Меркавалі, што чалавека з такой сякерай не зачэпіць ні д’ябал, ні маланка.

З асаблівай цнатлівасцю адносіліся беларусы да культавых камянёў, камянёў-прошчаў, следавікоў з адбіткамі слядоў Хрыста, Багародзіцы, святых угоднікаў. У дні свят да іх ладзілі хрэсныя ходы, богаслужэнні, ім прыносілі ахвяры, каля іх будавалі капліцы, цэрквы.

Магутныя ледавікі яшчэ задоўга да з’яўлення першых пасяленцаў на беларускай зямлі не раз і не два старанна прасавалі яе, пакідаючы пасля сябе мноства вялізных і важкіх валуноў. Багата іх сталася пазней сапраўднымі абярэжнікамі і ахоўнікамі гэтага краю. Яшчэ і сёння можна пакланіцца гэтым шурпатым скандынаўскім прышэльцам, папрасіць у іх заступніцтва, дапамогі і спрыяння сабе і свайму народу, спазнаць іх дабратворны ўплыў. Зрабіць гэта можна не толькі ў запаведна-святых месцах Беларусі, дзе захоўваюцца культавыя камяні, а і ў Музеі валуноў, які знаходзіцца пад адкрытым небам ледзь не на галоўным праспекце сталіцы. Гэты унікальны для Беларусі і ці не адзіны ў свеце музей створаны ў 1985 годзе як

Экспериментальная база па вывучэнню ледавіковых валуноў пры Інстытуце геалагічных навук Нацыянальнай акадэміі навук.

Каля 3 тысяч рэдкіх гістарычных памятак звезена сюды з усіх куткоў нашай зямлі. Збочыўшы з шумных гарадскіх вуліц на ціхі поплаў, што ля мікрараёна “Уручча”, можна сустрэцца не толькі з Перуном і Дажбогам, Князь-каменем і Вялесам, Асілкам і Святым каменем, але і са Змеем, Чортам і іншымі нячысцікамі, якія таксама ўсяляліся ў камяні. Можна без перасцярогі рукамі пакратаць найстаражытнейшы музейны экспанат Беларусі – валун, якому больш за 2 мільярды гадоў.

З біблейскіх часоў вядома, што грэшнікаў збівалі камянямі, неслухаў ператваралі ў валуны. “Каб ты каменем стаў” – дагэтуль клянучь у нас благога чалавека. Нават Закон Майсея, як сведчыць Біблія, быў накрэслены на камянях: “І звярнуўся Гасподзь да Майсея: падыміся да мяне на гару, і будзь там; і дам табе скрыжалі з каменя, і закон, і заповедзі, якія я напісаў для навучання іхняга”.

Ці не з той пары з’явілася ў беларусаў звычка рабіць на камянях надпісы? Выдатнымі помнікамі эпиграфікі XII стагоддзя – гэткага каменнага пісьма -- з’яўляюцца знакамітыя Барысавы камяні, што знаходзіліся ў рэчышчы Заходняй Дзвіны. “Господі помози рабу своему Борисоу”. Гэткі надпіс-заклінанне высечаны на іх па загаду полацкага князя Барыса. Адзін з 7 гэтых камянёў называўся Барыс-Хлебнік. Як казалі, ён “выходзіў з вады” пад свята Барыса і Глеба – 24 ліпеня. У гэтую пару звычайна пачыналася жніво, што і засведчана ў прымаўцы: “На Глеба-Барыса за хлеб бярыся”. Зараз Барыс-Хлебнік спачывае ля знакамітага Сафійскага сабора ў Полацку.

У Аршанскім раёне доўга захоўваўся знакаміты на ўсю Еўропу Рагвалодаў камень з надпісам: “В лето 6679 (1171) месяца мая в 7 день доспен крест сей. Господи помози рабу своему Василию в крещении Рогволоду сыну Борисову». Гэты надпіс-маленне зрабіў князь пасля галоднай зімы ў спадзеве на будучы добры ўраджай. Легенды апавядаюць, што камень стаяў на чатырох нагах, быў падобны на звера, меў каменную галаву, з якой тамтэйшы млынар зладзіў жорны. Ды камень не толькі сам змалоўся ў пясок, але і перамалоў увесь набытак і ўсё сямейства млынара.

Некаторыя даследчыкі называлі гэты помнік прыроды дальменам – найстаражытнім збудаваннем нахштальт вялізнай каменнай скрыні, накрытай пляскатай плітай, якая мела свой унутраны аб’ём. Згадваюць, што і пад Рагвалодавым каменем часта хаваліся ад дажджу мясцовыя сяляне. У 1805 годзе над ім была збудавана капліца, на пакланенне ў якую сцякаліся вернікі з многіх ваколіц.

Прыкладу князеў следаваў і люд паспаліты. У парку валуноў захоўваецца камень з надпісам жыхара вёскі Бярозаўка Маладзечанскага раёна Адама Галдакоўскага. На валуне выбіты лічбы “1842” і лацінскія літары “AN”. Гэткім чынам увекавечаны год куплі зямлі і ініцыялы яе ўладальніка.

Пашанотныя адносіны да валуноў як да надзеленых вышэйшай сілай і адухоўленых спрыяльнікаў чалавека выявіліся ў вырабе каменных ідалаў і крыжоў. У музеі захоўваецца крыж, каля якога, кажуць, у час Лівонскай вайны абедаў кароль польскі і вялікі князь літоўскі Стэфан Баторый. На крыжы выбіты рыцар з каронай і надпіс “RSB”: Rex Stefan Batory.

У Лепельскім павеце некалі ляжаў легендарны камень, на якім у 1426 годзе пры штурме замка Варанеч абедаў вялікі князь Вітаўт. Пра гэта сведчылі шэсць паглыбленняў на валуне, за што яго прызвалі талеркамі Вітаўта. Там жа знаходзіўся яшчэ адзін помнік даўніны – Вітаўтавы відэльцы.

Пра камяні народ склаў безліч паданняў, легенд, сказаў. Некалі, даўным-даўно, калі яшчэ Бог хадзіў па зямлі, на месцы возера Бяздоннае ў Слонімскім раёне была вёска. У яе і зайшоў Гасподзь у адзенні жабрака. Старац прасіў у людзей хоць кавалак хлеба. Ды людзі адварочваліся ад яго. Толькі адна кабета літасціва падала яму пахкі бохан. Бог параіў ёй сысці з вёскі, а па дарозе не азірацца. Але кабета не стрымалася. А калі азірнулася, убачыла на месцы вёскі вялізнае возера, абкружанае камянямі – былымі вяскоўцамі. Аднак і сама яна сталася каменем у выглядзе жаночай постаці з доўгай касой.

Паданні пра ператварэнні ў камяні жывуць сярод многіх народаў. А вось легенды аб камянях-краўцах і шаўцах бытуюць толькі ў Беларусі.

Яшчэ не так даўно ў Талачынскім раёне ляжаў вялізны квадратны камень, якога называлі Сцяпанам. На яго месцы даўней жыў рупны майстар-кравец. Ды нечым не дагадзіў ён нячыстай сіле, і тая ператварыла Сцяпана ў камень. Аднак і камень працягваў справу краўца. Дастаткова было вечарам пакласці на яго тканіну і папрасіць: “Сцяпан, пашый каптан”, як досвіткам усё было гатова. Ды аднойчы нейкі неразумны жартаўнік задумаў выпрабаваць чароўную сілу каменя. “Сцяпан, -- папрасіў ён, -- зрабі мне ні тое, ні сёе”. Зайшоўся ад крыўды камень і перастаў шыць: не гнявіце дабрачыннасць.

Ёсць у музеі валун з незвычайнай назвай Дзед. Прывязлі яго са старажытнага мінскага капішча – культавай святыні язычнікаў, дзе людзі пакланяліся паганскім багам. Да самага пачатку ХХ стагоддзя дзейнічала гэтае старадаўняе свяцілішча на беразе Свіслачы, дзе сённяшняя вуліца Лодачная.

Многія камяні праз якія хаваюць свае таямніцы, не хочуць адкрываць іх людзям. З вёскі Стайкі Лагойскага раёна прывезены ў музей некалькі валуноў з разнастайнымі не разгаданымі знакамі на іх. Гэтыя малюнкi пераклікаюцца з аналагічнымі знакамі ў наваколлі Ноўгарада, якія ў сваю чаргу нагадваюць наскальныя малюнкi ў Швецыі, зробленыя 5 тысячагоддзяў таму.

Так, беларускія камяні можна чытаць як самую займальную кнігу. Можна слухаць іх, як найцікавейшых суразмоўцаў. Можна захапляцца імі, як самымі найшляхетнымі і найдасканалымі. Незвычайная музейная калекцыя – толькі маленечкая часцінка гэтых самавітых сведкаў і велічных помнікаў гісторыі. Гуляе над імі зімавей, дзюбаюць іх дажджы, руплівіцца вакол мурава, загарэлы чэрвень шчодро абсыпае досвіткавай расой – а ім з вышні свайго спагончэнага ўзросту ўсё гэта падаецца толькі дзіцячымі забаўкамі. Праз усё сваё невымерна доўгае жыццё годна і немітусліва нясуць яны сваю адвечную вахту: спрыяць людзям і аберагаць іх ад злага. Бо гэтыя камяні – дзівосныя ахоўнікі спакою на маёй і тваёй Беларусі.

МОРА ГЕРАДОТА

Сёння яго не знойдзеш ні на адной карце Беларусі. Аднак гэтае міфічнае мора ад самага прадаўнасці прыпісана да беларускай зямлі. Упершыню пра яго згадвае старажытны грэчаскі вучоны Герадот, празваны бацькам гісторыі, які жыў амаль 2,5 тысячы гадоў таму. Чацвёртая з 9 ягоных кніг “Мельпамена” з’яўляецца самай ранняй пісьмовай крыніцай пра тэрыторыю

сучаснай Беларусі, яе прыроду і насельніцтва і дагэтуль выклікае спрэчкі і дыскусіі ў асяроддзі вучоных.

Тысячы гадоў таму значная частка Пінскага Палесся была сапраўдным водным царствам. Стрыжнем гэтага вялізнага вадаёма, які і называўся тады морам Герадота, з'яўлялася рака Прыпяць. Яе пойма – гэта нязмерныя прасторы між Бугам і Дняпром, абмежаваныя з левага боку Пінскім Палесsem, з правага – Валынскім. Сама Прыпяць, якая мела 761 кіламетр і жывілася больш як 120 рэкамі, мноствам балоцістых ручаёў, лічылася адной з найбольш адметных рэк у Еўропе. Сівыя легенды звязваюць гэты край вады і туману з Чорным морам. Яшчэ зусім нядаўна непадалёк ад Лунінца існавала знакамітае балота Грычын, якое называлася залівам мора Герадота. Было яно бязлюднае, бясконцае і непраходнае. І, як у сапраўдным царстве, было тут шмат таямніц, загадак і неспадзяванак. Ну як, напрыклад, праверыць дакладнасць таго, што, гавораць, нават у XIX стагоддзі Грычынскае балота мела падземнае спалучэнне з Чорным морам?

Герадот меркаваў, што старажытнае славянскае племя будзіны – гэтыя першабытныя насельнікі поймы Прыпяці, жыло над велізарным морам, у якое ўпадаюць цяперашнія рэкі Гарынь, Стыр і Случ.

Вядомы польскі пісьменнік і гісторык XIX стагоддзя Ю. Крашэўскізначаў: “Балоты, што акружаюць Пінск, мноства рэк і рачулак, якія перацінаюць край, і вясновыя іхнія разлівы, што затапляюць велізарныя прасторы, былі, верагодна, прычынай бытавання існуючага і зараз падання, што некалі Чорнае мора распасціралася да самага Пінска; але нейкі магутны князь Кіеўскі раскапаў горы і спусціў сабраныя за імі воды, з-за чаго на месцы мора засталіся адны балоты. У доказ гэтага прыводзяць якары, якія знаходзілі пад час апрацоўкі палёў...”

Так, сапраўды бязмежнымі былі багністыя палескія балоты, якія складалі басейн Чорнага мора. Палешукі і праўда знаходзілі ў пойме Прыпяці не толькі якары, але і “цэлыя судны, накітат невялікіх караблёў”. Пра гэта сведчыць знаны гісторык, этнограф і археолаг А. Кіркор. Падобныя звесткі, як і меркаванні іншых даследчыкаў, не адмаўляюць верагоднасці існавання на Пінскай нізіне вялікага старажытнага мора даволі вялікіх памераў. Дарэчы, 15 – 18 мільёнаў гадоў таму на гэтых прасторах ужо існавала мора рэальнае. Прычынай такіх грунтоўных зменаў рэльефу і клімату былі шматлікія магутныя ледавікі. Пад іх уздзеяннем некалі на тэрыторыі сённяшняй Беларусі замест урадлівых збожжавых палеткаў расцілалася тундра, палохала холадам самая сапраўдная вечная мерзлата.

Палеская нізіна, калі ўважліва і беражліва сабраць усе яе адметнасці, яшчэ і дагэтуль захоўвае шмат марскіх прыкмет. У свой час іх адзначаў вучоны-географ Э. Эйхвальд: “Адметным з'яўляецца пясчаны стэп на Палессі, гэта значыць паўночнай частцы Валынскай губерні, дзе, асабліва ў ваколіцах г.Ковеля, сустракаецца сыпучы пясок, як на марскім беразе Балтыйскага мора, і далей забалочаная нізіна ў Пінскім і Мазырскім паветах. Уся гэтая пясчаная і балоцістая раўніна выяўляе сляды вялізнага возера, якое існавала там у часы Герадота на зямлі старажытных будзінаў і якое злучала некалі яе з Балтыйскім морам”. Гэтыя выявы – і ў своеасаблівым клімаце, і ў той рэдкай цеплалюбівай расліннасці, якая жыве толькі тут, і шмат у чым яшчэ, што ўласціва выключна гэтаму воднабагатаму краю.

Свой дагістарычны круты нораў захавала Прыпяць і да нашых дзён. У час разводдзя і моцных дажджоў яе разліў дасягае 30 кіламетраў і доўжыцца да 4 месяцаў. Аднак аўтахтонныя палешукі, нашчадкі старажытных

герадотавых плямёнаў, як сапраўдныя паморы ўмела прыстасаваліся да гэтых умоў. Вялікая вада абуджае ў іх навыкі і звычкі сапраўдных марскіх ваўкоў. Не цураліся ж яны некалі рачных падарожжаў на мясцовых суднах у Данцыг (Гданьск), Кёнігсберг (Калінінград) і Крамянчуг. Палешукі вывозілі туды здабытыя ў багатых тутэйшых лясках дзёгаць, смалу, дошкі, мачты для караблёў, іншыя лясныя даброты.

Тысячагадовае змаганне з суровымі ўмовамі, натуральны лад жыцця загартавалі палешукоў, спрыялі таму, што гэтыя дзеці прыроды навучыліся жыць у суладдзі з ёю, вылучаліся моцным здароўем і дужасцю. Сярод іх было шмат доўгажыхароў, якія мелі па 100 і больш гадоў. Як нідзе, цягам многіх стагоддзяў тут захоўваліся і з пакалення ў пакаленне перадаваліся шматлікія прымхі і забабоны, непаўторныя казкі, легенды, язычніцкія традыцыі.

А што да ваўкоў, то яшчэ Герадот лічыў першабытных насельнікаў поймы Прыпяці сапраўднымі чараўнікамі. Асабліва неўраў, якія спачатку жылі каля Піны, а затым перакачавалі на Прыпяць і ці не там стварылі легендарную і таямнічую краіну Неўрыду. Як і належыць сапраўдным чарадзеям чароўнай краіны, яны “ператвараліся кожны год на некалькі месяцаў у ваўкоў”. Такіх пярэваратняў палешукі і дагэтуль называюць ваўкалакамі. Але іх тут не баяліся, а нават шанавалі. Бо, відаць, добра спазналі, што сапраўдныя неўры з любым ворагам змагаліся ў абліччы ваўкоў. Згадайце, напрыклад, летапіснага князя Усяслава, які мо найбольш вядомы пад мянушкай Чарадзея. Яго таксама лічылі ваўкалакам. Нават аўтар знакамітага “Слова пра паход Ігаравы” (пераклад Я.Купалы) адзначаў гэта:

Усяслаў-князь людзям суд судзіў,
Гарадамі князёў надзяляў,
А сам поначы, свету на здзіў,
Ваўкалакам ці воўкам гуляў...

Лічыцца, што некалі існавала прыпяцкае адгалінаванне знакамітага гандлёвага шляху “з варагаў у грэкі”, узбоч якога былі заснаваны гарады Тураў (980), Пінск (1097), Мазыр (1155). А ўвогуле першыя пасяленцы ў басейне Прыпяці з’явіліся ў 25-м тысячагоддзі да нашай эры. Сведчыць пра гэта адна з самых старажытных стаянак чалавека на Беларусі, якая была адкрыта каля в. Юравічы Калінкавіцкага раёна.

У герадотавы часы паселішчаў у пойме Прыпяці было зусім мала. Ляпіліся яны на пясчаных пагорках-боханах сярод балот. Цягам стагоддзяў палешукі былі адарванымі не толькі ад усяго свету, але і ад сваіх супляменнікаў. Лодка стала іхнім звыклым транспартам, лес – іхнім надзейным жыллом, вялікая вада вызначала лад іхняга існавання. І хоць праз вякі жылі яны “паміж пустак, балот”, “на ўзбярэжжы ракі шумнацечнай”, ды іхняе светапазнанне не было абмежаваным, не былі яны абяздоленымі жабракамі. Гадавалі скаціну, лавілі рыбу, палявалі, даставалі з борцяў мёд. Будавалі судны і сплаўлялі ў далёкія краі сваё тутэйшае дабро ў абмен на тое, чаго нельга было здабыць на сваіх балотах, у шматлікіх азёрах і рэках, спракавечных пушчах. І няхай пушчанскі гушчар не адкрыў ім таямнічую папараць-кветку, не знайшлі яны з дапамогай яе чароўнага святла ні скарбаў, ні багаццяў, а галотай сябе не лічылі. Бо не толькі лапці ўмела плялі, а цнатліва аберагалі і перадавалі ў спадчыну сваю непаўторную мову, свае дзівосныя паказкі, свае высокага кшталту маральныя заветы і сваю непарушную паляшучую годнасць.

Такія яны былі – герадотавы прашчурны беларусаў: будзіны і неўры, скіфы-земляробы, дзеці вады і лесу, якім выпала плаваць па таямнічым

старажытным “моры Герадота”. Такімі яны і засталіся – самабытныя і здатныя палешукі, аўтахтоны гэтага краю, выштукаваныя і загартаваныя ракой і ветрам, сонцам і пушчай, працай і песняй.

А пра старадаўнасць і унікальнасць гэтага краю сведчаць шматлікія сённяшнія запаведнікі, заказнікі, паркі, музеі, навукова-даследчыя станцыі, помнікі прыроды.

Дык ці адкрые сваю таямніцу “краіна чараўнікоў і ваўкалакаў” Неўрыда, ці набудзе рэальныя абрысы легендарнае мора Герадота?

www.kamunikat.org

Змест

Каложская царква
Бярэсце
Крэмневыя шахты
Крэўскі замак
Мір – цыганская сталіца
Музей валуноў
Мора Герадота

А зараз я звяртаюся да цябе, шануюны чытач. Як да асобы, што стала больш абазнанай у сваёй гісторыі, якая адчула ейны пульсуючы рытм. Спадзяюся, ты зразумеў, які слынны радавод нашай краіны.

Але гэтая кніга – толькі малюпасенечкая ягоная старонка. Бо літаральна кожная мясцінка нашай Беларусі багатая на значныя і непаўторныя асобы, захапляльныя падзеі і незвычайныя здарэнні. Варта толькі ўмець іх прыкмеціць, захацець даведацца пра іх як мага больш.

Пастарайся і ты знайсці сваю дарогу да таго спракавечнага і спаконвечнага, што схавана за заслонай часу. Адхіні яе і ты ўбачыш сваіх бліжэйшых продкаў і далёкіх прашчураў у іхнім рэальным і размаітым жыцці, якое за многія стагоддзі і нават тысячагоддзі абрасло легендамі і паданнямі, часам набыло міфічны характар. Зазірні за намітку гісторыі, варухні памяць свайго краю, сваёй вёскі, горада, вуліцы, двара і ты ўбачыш, колькі там залацінак, якія яркія і звабныя фарбы, якія непаўторныя лёсы, факты, падзеі.

Не лянуйся – знаходзіць той, хто шукае.

І мо пашанцуе табе адкрыць таямнічую краіну Неўрыду, выявіць вытокі і абрысы легендарнага Мора Герадота.

І станешся ты апантаным будаўніком моста:

МІНУЛЫЯ ВЯКІ – ТРЭЦЬЯМУ ТЫСЯЧАГОДДЗЮ!

Літаратурна-мастацкае выданне
“Сем цудаў Беларусі”
Бутэвіч Анатоль Іванавіч
У гасцях у вечнасці

Рэдактар С.А.Марозава
Мастацкі рэдактар К.У.Хацяноўскі
Тэхнічны рэдактар С.Г.Фёдараў
Камп’ютэрны набор Т.М.Бутэвіч
Выпускаючая І.А.Ксяневіч

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год
© PDF: Камунікат.org, 2010 год